

מחאת חכמים ותוקפם של מנהגים

מחאת חכמים בכתובות ובפסחים / ניר רפפורט

- פתיחה
- מסכת כתובות
- מסכת פסחים
- בירור השאלה השנייה
- אפשרות נוספת לביאור
- תכלית פעולת המחאה

פתיחה

לכל אדם שומר הלכה ידוע על מנהגים שסותרים את ההלכה הבסיסית, כיצד המצב הזה מתאפשר בעולם ההיררכי של הפוסק? מניין לנו שהמנהג יכול להישאר?, אבן בוחן מיוחדת לשאלות אלו היא מחאת חכמים. מחאת חכמים היא ביטוי של דה לגיטימציה למנהג ההלכה המונהגת בעם.

מהו תוקפם של מנהגים? מתי ההלכה מבטלת מנהגים? השאלות הללו העסיקו אותי במידה רבה בשנתי הראשונה בישיבה.

המאמר שלפנינו הולך לברר את השאלות הנ"ל על ידי בירור מחאת חכמים ומהי תכליתה, לאורם של שני מקורות מרכזיים: הגמרא בכתובות ג ע"ב והמשנה בפסחים, פרק ד משנה ח.

כתובות ג ע"ב

תחילת המסכת עוסקת באיזה יום בתולה ואלמנה צריכות להינשא, יום הנישואין נושא בחובו עניינים רבים ביניהם: עדות על בתוליה של הכלה, אפשרות לחתן להגיע לבית הדין, הכנת החתונה במשך השבוע כחובה לחתן. כלומר ישנה חשיבות קריטית לכך שבתולה תינשא ברביעי, מכיוון שבתי הדין יושבים בימי חמישי וזה מאפשר לבעל להגיע לבית הדין במידה והיא לא בתולה. פרט נוסף הוא שהבעל צריך לעסוק בצרכי הסעודה שלושה ימים לפני החתונה. הסוגייה עוסקת במצב בו המציאות מקשה על קיום התקנה.

ברקע הסוגייה נמצא המתח בין היישוב היהודי אל מול המושל הגוי, ההגמון שולט באזור דורש שכל בתולה תעבור אצלו בליל הכלולות שלה לפני שהיא מגיעה אל בעלה. הדבר יוצר תגובה בקהילה היהודית, וחלק מהאנשים מתחננים בשלישי. מה חז"ל עושים בתגובה להפרה של המנהג להתחתן ברביעי? הסוגייה מגדירה את המצב כסכנה, אך חכמים בוחרים לא למחות על בחירת העם ללכת נגד תקנתם. בדיון המפורט הסוגייה מנסה לברר מהי סכנה. הגמרא מציגה בפנינו מספר אפשרויות, ועל גביהן פתרונות שונים למנהג העם לשאת ביום ג'. להלן נביא את מהלך הסוגייה.

מפני מה אמרו בתולה נשאת ליום הרביעי? שאם היה לו טענת בתולים היה משכים לב"ד; ותנשא באחד בשבת, ואם היה לו טענת בתולים היה משכים לב"ד! שקדו חכמים על תקנת בנות ישראל שיהא אדם טורח בסעודה שלשה ימים, אחד בשבת ושני בשבת ושלישי בשבת, וברביעי כונסה; ומסכנה ואילך, נהגו העם לכנוס בשלישי, ולא מיחו בידם חכמים; ובשני לא יכנוס, ואם מחמת האונס – מותר (תוספתא, כתובות א, א).

נסכם את מהלך הסוגייה ונשזור את השאלות שהגמרא מעלה:

1. שאלנו: מה הכוונה בסכנה?
2. ניסיון תשובה: בתולה הנישאת ברביעי תיהרג. דחייה: **כאשר יש סכנת נפשות נעקור לגמרי את המנהג.**
3. בתולה הנישאת ברביעי נבעלת בתחילה להגמון. קושיא: הרי אין כאן כלל

סכנה, במקרה של אונס אינה נאסרת. תשובה: משום שהיו צנועות, שמסרו את נפשן כדי שלא ייבעלו להגמון. פתרון אפשרי למצב: **לדרוש שבאונס אינן נאסרות**. מדוע הפתרון אינו טוב: משום שיש פרוצות שייבעלו להגמון מרצונן, ויש כוהנות שכן נאסרות במקרה של אונס.

4. בשקלול המקרים הנ"ל דווקא כן נעקור את התקנה.

5. **מכיוון שהגזירה היא זמנית, אין אנו יכולים לעקור את תקנתנו.**

עד כאן החלק הרלוונטי בסוגייה במסכת כתובות. אם נשים לב לרקע שעליו הסוגייה נשאלת נוכל לומר שבבסיסה עומד המשפט "לא מיחו בידם חכמים". אני טוען כך משום שמרבית התשובות לא מסתיימות בהגדרה של סכנה, אלא מציעות אלטרנטיבות ל"לא מיחו בידם חכמים".

סיכום עד כה: הסוגייה מניחה את מנהג העם במקביל ל**תקנה** שפסקו חז"ל, בהמשך הסוגייה תטען שיש במעשה העם גם טקטיקה כנגד גזירת ההגמון.¹

הסוגייה משאירה אותנו עדיין במבוי סתום מבחינת המהות של תקנות ומנהגים, אך היא מעניקה לנו נקודת מבט לשאלה מדוע חז"ל השאירו מנהג שסתר את תקנתם. הנקודה הזו עוד תחזור בהמשך.

מסכת פסחים

עד כה התייחסנו לתופעה "לא מיחו בידם", כדי לבחון לעומק את התופעה צריך להצליב אותה עם מקור דומה. המקור שנדון בו נמצא במסכת פסחים, ועוסק במנהגי אנשי יריחו שלא נעשו על פי רצון חכמים. המשנה מביאה לפנינו שישה מקרים המחולקים לשתי חטיבות, מעשים שעליהם מחו ביד אנשי יריחו ומעשים שעליהם לא מחו.

¹ "אי הכי, בשלישי נמי אתי ובעיל! מספיקא לא עקר נפשיה". אם יתחננו בשלישי הוא יגיע בשלישי! תשובה: מספק הוא לא יגיע. כלומר בכך שלא מוחים במנהג העם, אחרים יכולים לנהוג על פי תקנתנו.

כדי להציב את הבסיס למאמר, נדרש לבאר את פשט המשנה ומשמם לפתח את עיקר השאלות:

ששה דברים עשו אנשי יריחו, על שלשה מיחו בידם ועל שלשה לא מיחו בידם. ואלו הן שלא מיחו בידם: מרכיבין דקלים כל היום, וכורכין את שמע, וקוצרין וגודשין לפני העומר. ואלו שמיחו בידם: מתירין גמזיות של הקדש, ואוכלין מתחת הנשרים בשבת, ונותנין פאה לירק – ומיחו בידם חכמים (משנה, פסחים ד, ח).

ביאור המשנה: מרכיבים דקלים כל היום – מרכיבים ענף של דקל זכר בדקל נקבה על מנת שהדקל יוציא פירות בערבי פסחים (על פי התוספתא). כורכים את שמע – לא אומרים ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד.² גודשים לפני העומר – לא חששו שמא יאכלו.³ מתירין גמזיות של הקדש – ניסו לשמור לעצמם את הפרחים ואת הפירות שנשרו מאילן של הקדש. ואוכלין מתחת הנשרים בשבת – שהיו אוכלים מן הפירות הנושרים מן העץ בשבת. ונותנין פאה לירק – נותנים פאה מן הירק שפטור מפאה, אפילו מדברי חכמים שעניים אשר לוקטים פאה, יודעים כי פאה פטורה מתרומות ומעשרות, וכשיאכלו מהם הם יאכלו טבל.

אם כן, הגמרא בכתובות מניחה לפנינו תקנה שהעם נהגו שלא לשמור מפני הסכנה. המשנה בפסחים מציגה שישה מקרים שעל מחציתם חכמים מחו בידם, ועל המחצית האחרת לא מחו בידם.

² "וכורכין את שמע. מפרש בגמרא שלא היו אומרים ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד בין סוף פסוק שמע לואהבת, וחכמים תקנו שיאמרו אותו, לפי שיעקב אבינו אמרו כשצוה את בניו ורצה לגלות להם את הקץ, כדכתיב [בראשית מ"ט] האספו ואגידה לכם את אשר יקרא אתכם באחרית הימים, ונסתלקה ממנו שכניה, אמר שמא חס ושלום יש בזרעי פסול, כמו שיצא מאברהם ומיצחק, אמרו לו בניו, שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד, כשם שאין בלבך אלא איל אחד, כך אין בלבנו אלא איל אחד, פתח ואמר ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, וידע יעקב שלא נסתלקה ממנו שכניה משום פסול זרע, אלא משום שלא רצה שידעו הקץ, ונמנע מלגלותו ובירכן. **ולא מחו בידם חכמים, כיון דליכא בהא איסורא**, דהא לא אמרו משה רבינו" (הר"י מלונגיל מלונגיל על הסוגייה).

³ "וקוצרין וגודשין לפני העומר, ולא חיישי דילמא אתי למיכל מיניה. ולא מיחו בידם חכמים, דליכא איסורא דאורייתא" (הר"י מלונגיל על הסוגייה).

השאלות העולות מהקטעים הנ"ל: א. איזה מין פתרון הוא לא למחות? צריך להיות לכאורה אסור או מותר! ב. מהי מחאה, שתיקה כהיתר או העלמת עין? ג. מה היא תכלית חוסר הפעולה הזו?

בירור השאלה השנייה: לביאור המונח היתר מעשי

אופציה ראשונה לביאור המונח מחאה הוא היתר מעשי ממשי להתחתן בשלישי. האם הביאור הזה מתיישב עם הסוגייה? לעניות דעתי אין זו משמעות המונח, משום שלשון התוספתא ולשון הברייתא מכילות שני ביטויים.

מפני מה אמרו בתולה נשאת ליום הרביעי? שאם היה לו טענת בתולים היה משכים לב"ד; ותנשא באחד בשבת, ואם היה לו טענת בתולים היה משכים לב"ד! שקדו חכמים על תקנת בנות ישראל שיהא אדם טורח בסעודה שלשה ימים, אחד בשבת ושני בשבת ושלישי בשבת, וברביעי כוונסה; ומסכנה ואילך, נהגו העם לכנוס בשלישי, ולא מיחו בידם חכמים; ובשני לא יכנוס, ואם מחמת האונס – מותר (בבלי, כתובות ג ע"ב).

מאחר שנכתב גם "לא מיחו" וגם "מותר" אנו חייבים לתת משמעות שונה לשני הניסוחים. יתרה מכך, הסוגייה מתארת שגם לאחר ש"התקינו" בלשון התוספתא או "נהגו" בלשון הברייתא, עדיין מתחתנים ברביעי, ואף שואלים מדוע לא לבטל את ההלכה להתחתן ברביעי.⁴

סיבה נוספת לפסול את הביאור הנ"ל היא, שהוא לא מתיישב יפה על המקורות. זאת משום שעל פי המשנה אין הם כהלכה, התוספתא על המשנה מוסיפה על המשנה את עמדתו של רבי יהודה "אמ"ר יהודה אם כרצון חכמים הן עושין יהו כל אדם עושין כן" (תוספתא, פסחים ג, טו) כלומר ר"י אומר שאם היה כאן היתר ממשי כולם היו

⁴ "ולידרוש להו דאונס שרי! איכא פרוצות, ואיכא נמי כהנות. וליעקריה! גזירה עבידא דבטלא, ותקנתא דרבנן מקמי גזירה לא עקרינן. אי הכי, בשלישי נמי אתי ובעיל! מספיקא לא עקר נפשיה" (בבלי, כתובות ג ע"ב).

עושים כך. כלומר אם הדבר היה היתר הלכתיהסכמה היו מורים כך, לא רק נמענים מלמחות.

אפשרות נוספת לביאור: "העלמת עין" ותכלית אותה הפעולה.

לאחר שפסלנו את האופציה הראשונה בגלל פרשנות, אני מעוניין לתת פרשנות פוזיטיבית לדרך אחרת, שהיא העלמת עין יזומה. במשנה בפסחים, שביארנו על דרכו של הר"י מלוניל, מפורט מדוע חכמים מחו או לא מחו באותו מעשה. אנו נבאר זאת בעזרת טבלה שמציינת את הנסיבות:

נימוק	לא מחו	מחו	
סברו שהאיסור חל רק בירושלים מפני קורבן פסח.	+		מרכיבים דקלים כל היום
ולא מחו בידם חכמים, כיון דליכא בהא איסורא, דהא לא אמרו משה רבינו	+		כורכים את שמע
ולא מיחו בידם חכמים, דליכא איסורא דאורייתא	+		גודשים לפני העומר
הקדש הוא איסור דאורייתא,		+	מתירין גמזיות של הקדש

האיסור חל גם על פרחי האילן			
פירות שנפלו בשבת נאסרו		+	ואוכלין מתחת הנשרים בשבת
נתנו פאה מהירק אף על פי שירק פטור מפאה, מכיוון שהעניים לא מעשרים פאה אתה בפועל מאכיל את העניים טבל.		+	נותנין פאה לירק

אם כן על פי הטבלה, חז"ל מחו על שני דברים: 1. איסור דאורייתא. 2. חומרא שגורמת לאחרים לחטוא באיסור. הדברים שלא מחו בידם: 1. מנהגים שאין בהם מצווה. 2. סברה אחרת בתקנות. ניתן להגיע לאותה ההבנה בעיון קצר במספר פסקי הלכה שנוגעים במנהגים:

1. כשהחיי אדם ועוד פוסקים נוספים משתמשים במונח "מחאה" הם משתמשים בצירופים הבאים: "שאינן למחות בידם כיון שיש גדולים המתירים" (חיי אדם ב—ג, כלל קלה סעיף יא). הפסקה הנ"ל מדברת על נעילת נעליים ב"ט' באב. תמצית הפסקה: בעיקרון אסור ללכת עם נעליים בתשעה באב גם ברחוב, ישנם כאלה הנוהגים ללכת עם נעליים, אך אין למחות בידם מאחר שיש גדולים המתירים את זה.

.2

ואמנם דבר זה על המנהג שנהגו השוחטים לעשות כן, כמו שכתב השבות יעקב [שם] שכן דרכם של השוחטים, ויש לתמוה למה לא מיחו בידם חכמים שהרי בזה מכשיל לישראל בלפני עיור? ונראה שלכך העלימו עין מזה דלמיחש מיבעי שמא מחמת שיתחייב לשלם או משום כיסופא לא יודיע כלל שנתנבלה בשחיטה, ולכך הניחו המכשלה הזאת תחת ידם, דמוטב דליעבד איסורא זוטא על ידם מלמעבד איסורא רבה להאכיל טריפות חס ושלום (יד אפרים, יורה דעה א, א).

תמצית: היד אפרים מדבר על מצב שבו השוחטים נוהגים למכור את המעיים של בהמה שנתנבלה בשעת השחיטה, למה לא מוחים בהם? הרי יש כאן איסור של "לפני עיור לא תתן מכשול". התשובה היא שאם לא ינהגו כך הם יתביישו להודות שהיא נתנבלה ויגרום להם לעבור על איסור גדול יותר.

המקורות הנ"ל מוכיחים שלושה דברים על המונח וגם על שימושו בעולם ההלכה: 1. גם אם דעת הפוסק היא שהדבר אסור, כאשר יש גדולים המתירים אין למחות בידם. 2. כאשר יחטאו בדבר הגרוע יותר יש להעלים עין. 3. על פי המקור השני אפשר לומר שהעלמת עין היא ההפך ממחאה.

אם ננסה להלביש את הפירוש הנ"ל על הסוגייה בכתובות נגיע לתוצאה שאותה מציינים בסופה. "אי הכי, בשלישי נמי אתי ובעיל! מספיקא לא עקר נפשיה" (בבלי, כתובות ג ע"ב). אם יתחתנו בשלישי ההגמון יגיע בשלישי! תשובה: מספק הוא לא יגיע, כלומר כאשר אנו נעלים עין מאותם האנשים ההגמון לא ידע מתי מתחתנים ואין כוח לגזירה.

ישנם שלושה סוגי העלמת עין: 1. כאשר התוצאה הכללית לקהילה מהמנהג של העם אינה פוגעת או אף משפרת את התוצאה אלמלא כולם היו עושים את אותו המנהג. 2. כאשר יש תלמידי חכמים אחרים שנהגו כך. 3. כאשר נבטל מנהג זה, יחטא האדם הפרטי.

תכלית פעולת המחאה

אני מעוניין לבאר מהי תכלית הפעולה הפסיבית "לא מיחו בידם", ודרכה לבאר את מטרת החומרות ותקנות חז"ל לאור הרב חיים הירשנזון (מלכי בקודש, חלק ב עמ' 8).⁵ על פי הרב חיים הירשנזון נועדו התקנות לחזק את הדת ואת הלאומיות הישראלית, ולמנוע את המצב שבו הדת מתעמתת עם החיים והחיים מתעמתים עם הדת. ניתן להבין על דרך זו את הסוגייה בכתובות ואת המשנה בפסחים.

התקנות צרות על הלאום (על היום יומי) – הצנועות מוסרות עצמן להריגה אף על פי שהדבר מותר.

הלאום צר על התקנה – מאחר שישנו ציבור פושע שמשתמש בפרצות על מנת לחטוא, כלומר אם לא תהיה תקנה חיי הדת יהיו בסכנה, כלומר הפרוצות מוסרות עצמן מרצונן עקב ההלכה שאנוסה מותרת.

על כן, כאשר המנהג שלנו יכול להיות בסביבתנו הדתית ללא פגיעה בדת ובלאום, אנו מסוגלים לקיים את מנהגם של כל קהילה וקהילה, ולקיים כל יוזמה דתית שמגיעה מלמטה כדי להגן על העם ודתו.

⁵ הרב חיים הירשנזון (ידוע בראשי התיבות הרח"ה, י"א באלול תרי"ז—י"ז באלול ה'תרצ"ה, 31 באוגוסט 1857—15 בספטמבר 1935), היה רב, מחנך, מחבר, מוציא לאור, והוגה דעות מן ההוגים המוקדמים של הציונות הדתית. פעל בירושלים ושימש כרבה של העיר הובוקן שבניו ג'רזי.

